

ISSN 2181-1709 (P)
ISSN 2181-1717 (E)

2024/№11

**TA'LIM VA
INNOVATSION
TADQIQOTLAR**

**ОБРАЗОВАНИЕ И
ИННОВАЦИОННЫЕ
ИССЛЕДОВАНИЯ**

**EDUCATION AND
INNOVATIVE
RESEARCH**

Shodieva Sh. I. Poetik matnlarda vatan konsepti tahlili	243
Shukurova Z. Y. Arab adabiyotida shakllangan bayozchilik an'anasi va uning o'rta osiyoga ta'siri	250
Adamboyeva N. Q. The stylistic features of political texts attract the attention of the public	255
19.00.00 – PSIXOLOGIYA FANLARI	
Eshnazarova F. J. Murakkab hisoblangan sport turlarida sportchining emotsional holatlarini namoyon bo'lishining psixologik jihatlari	261
Jamolova M. H. Yosh pedagogning kasbiy rivojlanishidagi ijtimoiy-psixologik muammolari	265
Melibaeva R. N. Psychological features of teaching psychology in medical universities	271
Melibaeva R. N. Tibbiy psixologik tashxisning klinik psixometrik mezonlarini muvofiqlashtirish diagnostika vositalarini belgilash omili sifatida	276
Mirvaliyeva M. Y. Oilada o'smir shaxsining shakllanishida ijtimoiy omillar	282
Махмудова С. Основные элементы этических и профессиональных вопросов в групповой работе	287
Shamshetova A. K. Orolbўyi mintaqasidagi iqlim ўzgariшlar инсон психологиясига таъсири масалалари	294
Нурматова Н. У. Проблемы развития социальной активности учениц в зарубежных социально-педагогических моделях	288
Шарафитдинов А. Уникальность эмоционального интеллекта в структуре интеллектуально-мотивационной сферы подростков	305

ARAB ADABIYOTIDA SHAKLLANGAN BAYOZCHILIK AN'ANASI VA UNING O'RTA OSIYOGA TA'SIRI

Shukurova Zilola Yusufovna

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti dotsenti, PhD

Annotatsiya: Mazkur maqola arab adabiyotida shakllangan bayozchilik an'anasi va uning O'rta Osiyo madaniy-adabiy hayotiga ko'rsatgan ta'sirini tahlil qiladi. Bayozchilik an'anasining tarixi, shakllanish jarayonlari hamda uning fors-tojik va o'zbek adabiyotiga integratsiyasi chuqur o'rganiladi. Xususan, bu an'ananing Markaziy Osiyoda adabiy asarlarni yig'ish va saqlashdagi ahamiyati yoritiladi. Shuningdek, bayozlarning ilmiy va badiiy qiymati, ularning adabiy merosni o'rganishdagi roli muhokama qilinadi.

Kalit so'zlar: Bayozchilik, arab adabiyoti, O'rta Osiyo, madaniy ta'sir, adabiy meros, fors-tojik adabiyoti, o'zbek adabiyoti.

ТРАДИЦИЯ СОСТАВЛЕНИЯ БАЙОЗОВ В АРАБСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ И ЕЁ ВЛИЯНИЕ НА СРЕДНЮЮ АЗИЮ

Шукурова Зилола Юсуфовна

Доцент Ташкентского государственного университета узбекского языка и литературы имени Алишера Навои, PhD.

Аннотация: В статье рассматривается традиция создания антологий (байозов), сформировавшаяся в арабской литературе, и её влияние на культурно-литературную жизнь Средней Азии. Исследуются история, процесс формирования этой традиции и её интеграция в персидско-таджикскую и узбекскую литературы. Особое внимание уделяется значению байозов в сборе и сохранении литературных произведений в Центральной Азии. Также обсуждаются научная и художественная ценность байозов и их роль в изучении литературного наследия.

Ключевые слова: Байозы, арабская литература, Средняя Азия, культурное влияние, литературное наследие, персидско-таджикская литература, узбекская литература.

THE TRADITION OF COMPILING BAYOZ IN ARABIC LITERATURE AND ITS INFLUENCE ON CENTRAL ASIA

Shukurova Zilola Yusufovna

Associate Professor, PhD, Alisher Navoiy Tashkent State University of Uzbek Language and Literature

Abstract: This article examines the tradition of compiling anthologies (bayoz) developed in Arabic literature and its influence on the cultural and literary life of Central Asia. The history and formation of this tradition, as well as its integration into Persian-Tajik and Uzbek literature, are thoroughly analyzed. Particular attention is paid to the significance of bayoz in collecting and preserving literary works in Central Asia. Additionally, the scholarly and artistic value of bayoz and their role in studying literary heritage are discussed.

Keywords: Bayoz tradition, Arabic literature, Central Asia, cultural influence, literary heritage, Persian-Tajik literature, Uzbek literature.

Ma'lumki, o'zbek adabiyoti tarixi uzoq va boy madaniy merosga ega bo'lib,

ko'plab mutafakkirlar, allomalarni yetishtirgan. Turonzamin yerlarida o'sib ulg'aygan ajdodlarimiz ilm-ma'rifat egallash orqali olamshumul yutuqlarga erishganlar. Qadimdan madaniyat o'chog'iga aylangan bu hududlarda islom dini kirib kelib esa aholining dini, madaniyati, turmush tarzi yangi bosqichga ko'tarildi. Fan taraqqiyoti, xususan, ilmiy va badiiy adabiyotda ham evrilish yuz berdi. Adabiyot ahli ijodida tub burilish kuzatilib, yaratiladigan deyarli barcha asarlarda Qur'on, Hadisga murojaat qilindi, ularga sharhlar yozdi. Ko'plab asarlarning arab tilida yaratilgani holda kitobatchilik ham islom ma'rifati bilan bezaldi. Natijada mumtoz adabiyotda yangi adabiy janrlar, badiiy san'atlar, aruz vazni kirib keldi. Ana shunday yangiliklar qatorida bayozlarning kirib kelishi mumtoz adabiyot namunalarimizni yanada boyitdi.

Bayozlar turli davrda yashagan shoirlarning ijodini shu kunga qadar yetib kelishida xizmat qilgan muhim vositalardan biri. Shu sababli tadqiqot ishimizda qo'yilgan maqsaddan kelib chiqib, bayoz tarixi haqida atroflicha to'xtalib o'tishni lozim topdik.

Ma'lumki, arab she'riyatining yaralishi olis tarixga borib taqaladi. Manbalarda berilishicha, dastlabki "arab she'riyatining tug'ilish joyi Arabiston shimolidagi Hijoz va Najd yerlari bo'lgan. Arablar dastlab sarkash tuyalarni chaqirish uchun so'zlarni ma'lum bir ritmga, qofiya va ohangga solib kuylashgan. Shu orqali sekin-astalik bilan arab she'riyati paydo bo'lgan". Keyinchalik u rivojlanib, kishiga zavq beruvchi va favqulotda kuchli ta'sir etuvchi xususiyatga ega bo'la boshlagan. Shu sababli she'r aytuvchilarning jamiyatda obro'yi baland bo'lgan. Masalan, qadimgi Quraysh qabilalari orasida maxsus roviylar bo'lib, ular og'zaki ijod namunalarining nasriy yoki nazmiy turi bo'lsin bir eshitishda yodlab olib, uni boshqalarga og'zaki usulda yetkazishgan. Bularga Mahrama ibn Nufl, Huvaytab ibn Abd al-Azza va boshqalarni misol qilish mumkin. Biroq keyinchalik turli janglar yoxud ma'lum bir she'rlarning aytilmay qolishi natijasida bu turlarning ayrimlari yo'qola borgan. Toki bu xavf og'zaki ijod namunalarining yozma adabiyotga muhrlanganiga qadar davom etdi.

VIII asrda yashagan Amr al-Aliya "Islomga qadar yaratilgan adabiyot namunalarining ko'pchiligi yetib kelmagan va agar ularning barchasi yetib kelganida ilmning ko'p qirralarini va she'rlarning ko'p namunalarini bilar edingiz", deya keltirgan. Haqiqatda ham, har qanday og'zaki ijod namunasi yillar davomida taraqqiy etish yoki unutilish xususiyatiga ega bo'ladi. Har qanday sabablarga ko'ra og'zaki ijro to'xtasa, shu millatning tarixi xavf ostida qoladi. Shu sababli ularni yozma adabiyotga muhrlash tarixni kelajakka muhrlash deganidir. Xanna al-Faxurining aniqlashicha, "er avv 532-yilda islom madaniyati kirib kelmasidan avval ilk yozma manbalarda arab adabiyoti haqida ma'lumotlar berilgan". Bu ma'lumotlar shoir va yozuvchilarning biografiyasi, ijod namunasidan parchalar tuzish va ijodiga yengil baho berishdan iboratdir. Bu uslub tazkiraga xos xususiyatlarni eslatadi. Ushbu ma'lumotlar arab adabiyotini o'rganishning dastlabki kurtaklari bo'lib, muhim tadqiqot ob'ekti hisoblangan.

Islom ma'rifati butun arab diyorlari bo'ylab yoyila boshlagach, turli sohalar qatorida qadimgi arab she'riyatini saqlash va kelajak avlodga yetkazishga ahamiyat berila boshlandi. Shu davrda yashagan Hammad ar-Roviy (771), Halaf al-Axmar (796), Abu Amr Is'hoq ibn Mirar ash-Shaybani (821), Asma' abd al-Malik ibn Qarib (828), Abu Said al-Hasan as-Sukkari (888), Abu Bakr Muhammad ibn al-Qosim al-Anbari (939) lar ana shu an'anani davom ettirishdi. Shu bilan birga arab she'riyatining tili, uslubi, tabiati, sofligi o'zgarib ketmasidan avval ularni yozma adabiyotga muhrlab qo'yish lozimligi dolzarb masalaga aylandi. Bundan tashqari ularning qadimgi arab she'riyatni yozib olishga bo'lgan harakatlarining boshqa bir sababi ham bor edi. Gap shundaki, islom rivoj topib Arabiston hududidan tashqarida yashovchi xalqlar ham islomni qabul qilish uchun kela boshlaganlarida, bu dinni qabul qilish bilan birga mazkur o'lkadagi she'rlarni eshitib, mahliyo bo'lgan va uni yodlab, diyorlariga tarqatishgan. Keyinchalik bu she'rlarning

ma'no-mazmuni o'zgargan holda yoki uning ayrim parchalari shoirlarning she'rlaridan joy ola boshladi. Bu esa arab she'riyatining butun dunyo bo'ylab tarqalishiga sabab bo'lgan. Asl arab she'riyatining mazmuni o'zgarib, o'zlashtirila boshlaganini sezgan soha fidoyilari bu ma'naviy yodgorliklarni yozma adabiyotga ko'chirishga qaror qilishdi. Ana shunday "islomgacha yaratilgan qadimgi arab she'riyatini saqlab qolishga harakat qilgan olimlardan doktor Margolius va doktor Doho Husaynlardir". Ular she'rlarni yozib olish bilan birga o'sha davrda g'azal, faxr, madh, risa, hajv, zuhd kabi janrlar bo'lganligini aniqlashgan. Ayniqsa, o'sha davrda maqtua (7 baytdan oshmagan she'r) ancha rivojlanganligini ta'kidlashgan.

Hijriy 2-yilda soha jonkuyarlari islomga qadar yashagan shoirlarning she'rlarini yozib ola boshladilar, ularga izoh yozdilar, hattoki o'zlarining ijod namunalarida arab she'riyatining kuchli ta'sir qilish xususiyatidan kelib chiqib, qadimiy she'rlardan foydalandilar. Chunki lirikaga Ibn Qutayba "She'rlar va shoirlar" kitobida (828-829) berishicha "she'riyat insonning ma'lum bir ruhiy holati jarayonida vujudga keladi (quvonch, shodlik, jahl, may ichigandan keyin) deb ta'rif bergan. Qadimgi arab she'riyati tarixini tadqiq qilgan K.Osipova uni 3 davrga bo'lib o'rganishni ma'qul ko'radi:

1. Johiliyat davri she'riyati: Bishr ibn Abi Xazim (vaf 533), 'Abda ibn at-Tabib (vaf 530), Imru'ulqays ibn Xujr (vaf 565), 'Alqama ibn A'bada al Faxl (vaf 588), Amr ibn Kulsum (vaf VI asr), Al-Xadira (vaf VI asr), Shubruma ibn at-Tufayl (vaf VI asr) va hokazo;

2. Ummaviylar davri she'riyati: Abu Zubayd al Valid ibn Uqba (670 vaf), Hasan ibn Sabit (674 vaf), Yazid ibn al-Mu'aviya (684 vaf), Jamil ibn Ma'mar al-Uzri (701 vaf), Imron ibn Xittan (703 vaf), Al-Axtal (640-710), Al-Kutami-Umayr ibn Shuyaym (710 vaf), Malik ibn Asma' ibn Xarij (718 vaf), Ar Ra'i Husayn ibn Mu'auya an-Numayr (738 vaf), Al-Valid ibn Yazid (707-744) va hokazo;

3. Abbosiylar davri she'riyati: Abu Tammom, Habib ibn Avs (805-845), Al Buxturi, al Valid ibn Ubayd ibn Yaxya; Abu Ubada (821-897), Ibn ar Rumi/ Ali ibn al Abbos (836-896), Ibn Durayd (837-933), Ibn Bassam (844-914), Ibn al-Mu'tazz/Abu al-Abbos Abdulloh (861-908).

Manbalarda berilishicha, 750-yilda taxt boshqaruvi ummaviylardan abbosiylar qo'liga o'tadi. Bu davrda arab diyorlari va ularning qo'l ostida bo'lgan hududlarda ilmfan yanada rivojlandi. Xususan, adabiyotshunos olimlar soha rivojida yangi adabiy tur va janrlar ustida izlanib, arab adabiyotini boyitish va poeziyada original asar yaratish maqsadida ko'p ishlar amalga oshirdilar. Bu davr she'riyatida Bashar ibn Burd (783 vaf) va Abu Nuvas (810 vaf) boshlab bergan yo'nalishni ko'rish mumkin. Ular she'riyatda yangi uslub va poetik vositalarni olib kirishdi. Adabiyot bu davrda ancha rivoj topdi. Shunday bo'lsa-da o'sha davr shoirlari ijodida islom davridan oldingi yaratilgan she'riyatga qiziqish kuchli edi. "Filologiya sohasida amalga oshirilgan eng muhim tadqiqotlar, asosan, islomgacha bo'lgan arab poeziyasi va tili bilan bevosita bog'langan edi. Binobarin, ko'pgina arab shoirlari o'z ijodlarini ana shu traditsiya bilan mahkam bog'lagan holda davom ettiradi"

Xanna al-Faxuri va X.A.Gibb qadimgi arab she'riyatini tadqiq qilish asnosida o'sha davr she'riyati haqida ma'lumot beruvchi asarlarni sanab o'tishgan :

1. "Al-Muallaqot" to'plami. VIII asrda yashagan Hammad ar-Raviy tomonidan tuzilgan. 7 muallaqotdan iborat bo'lib, unda VI asrda yashagan mashhur shoirlarning she'rlari keltirilgan.

2. "Al-Mufaddaliyat" tanlangan asarlar to'plami. Al-Mufaddal ad-Dabbi tomonidan tuzilgan. 128 ga yaqin islomgacha yashagan shoirlarning qasidalaridan iborat.

3. “Devon al-Xamasa” (“Jasorat she’rlari” to‘plami) ikki qismli she’riy to‘plam. IX asrda mashhur shoir Abu Tammom tuzgan. Bu kitob mavzusiga ko‘ra 10 ta qismga bo‘linib, unda ko‘plab islomga qadar yashab o‘tgan shoirlarning she’rlari o‘rin olgan. Kitob tuzilgan davrda qadimgi an‘analarga murojaat qilish va qadimgi davr shoirlari ijodi orqali she’r ilmi qoidalarini chuqurroq o‘rganish kuchaygan edi. Ana shu qiziqishlar samarasi o‘laroq arab shoiri Abu Tammom tomonidan dastlabki bayoz tuzildi. U katta ishga qo‘l urib, o‘zi yashagan davr shoirlarining orzu-istaklarini amalga oshirdi. Shoir eng qadimgi davrlardan o‘zigacha bo‘lgan shoirlar ijodini jam qilib, uni 7 qismga bo‘ladi.

Qadimgi arab adabiyotini o‘rganish asnosida Xanna al-Faxuriy Abu Tammomning ham ijodiga murojaat qiladi va bu asarning har bir qismini keltirib tahlil qiladi. Biz ham tadqiqotimizda mana shu olimaning tasnifidan foydalanamiz. Asarning 7 qismi quyidagilardan iborat:

1. “Kitobul ixtiyor minash shiorul qaboil” (Shoirlar turkumining tanlangan asarlari);
2. “Kitobul ixtiyorat min shiorush shuaro” (Shoirlarning tanlangan she’riy asarlari);
3. “Kitobul fuxul” (Ulkan shoirlar kitobi);
4. “Kitobul xamasa” (Qahramonlik kitobi);
5. “Ixtiyorul muqattaot” (Tanlangan she’riy parchalar);
6. “Muxtorot min shiorul muhdasina” (Zamondosh shoirlarning tanlangan she’rlari);
7. “Annaqoid Jarir val Axtal” (Ikki shoirning bir-biriga qarshi yozilgan 20 ta hajviy she’rlarining to‘plami).

Abu Tammomning ushbu tuzgan kitobidan ko‘rish mumkinki, u mashhur shoir bo‘lish bilan birga o‘z davrining ma‘rifatli kishisi ham bo‘lgan. Abu Tammom tamomila yangi bir yo‘nalishga asos solib, shoirlar uchun yangi an‘anani boshlab berdi. Bu asar arab she’riyatini o‘rganish uchun muhim manba bo‘lganligi sababli keyinchalik Ryukert tomonidan nemis tiliga ham tarjima qilingan.

Abu Tammomdan keyin yashagan shoirlar ham bu an‘anani davom ettirishadi. Xususan, uning shogirdi Al-Buxturiy “o‘z to‘plamini ustoz asaridan boshqacharoq xarakterda tuzishga intilgan. Ular o‘rtasidagi tafovut tematika, material tanlash va joylashtirish prinsiplarida ko‘zga tashlanadi. Al-Buxturiy asari turli hajmdagi 174 bobdan iborat bo‘lib, ularda 600 ga yaqin shoirning (islomgacha va ilk islom davri shoirlari) she’riy parchalari keltirilgan”. Shu tarzda she’riy to‘plam tuzish an‘anasi sekin-asta arab davlatlari va uning atrofida ham yoyila boshladi.

4. Abu al-Faraj al Isfahoniyni (vaf 976) “Kitob al-ag‘oni” (Qo‘shiq kitobi) va Ibn Qutaybaning “She’riyat va shoirlar” to‘plamida ham islomga qadar yashab o‘tgan ko‘plab shoirlarning ijod namunalari berilgan.

Bag‘dodda yashab ijod etgan mashhur olim, yozuvchi, tarixchi Abul Farajning (897-967) 20 jildidan iborat qo‘shiqlar haqida yaratilgan ushbu asarning o‘ziga xos xususiyati shundaki, Abul Faraj islomdan oldingi davrlardan tortib o‘ziga qadar yaratilgan qo‘shiqlar, ularning kuylarini bastalagan bastakorlar va shoirlar haqida ma‘lumot beradi. “Abul Faraj Isfahoni baytlarni joylashtirish vaqtida ba‘zan o‘sha baytlarga yaqin ma‘nodagi she’rlarni ham qo‘shib keltirgan, chunki vaziyat shuni talab qilgan. Bu asarda keltirilgan bastakorlar zamon yoki martabalarini e‘tiborga olib tartiblanmagan”. Bunda u Abu Tammom va Al Buxturiy to‘plamlarida kiritilgan shoirlarni kiritmaydi. Aksincha ularning to‘plamlariga kirmay qolgan shoirlar haqida ma‘lumot, uning she’rlari hamda qo‘shiqlarini kiritgan. Shuningdek unda islomgacha va islomning ilk davrlariga yuz bergan qiziqarli voqealarni ham kiritgan.

1. Ibn ash-Shajariy va Abu Zayd al-Quraysh tomonidan tuzilgan arab she’rlaridan iborat she’riy to‘plam.

Bayozlarning arab diyorlaridan turkiy adabiyotga ko‘chishida Ibn Mammotiyni

1200-1207-yillarda tuzgan “A’lom un nasr” (“G’alaba bayroqlari”) asarining o’rni bor. “To’plam bir necha bobdan iborat bo’lib, unda jami 80 dan ortiq shoir ijodiga mansub bo’lgan she’riy parchalar muayyan tartib bilan joylashtirilgan. To’plamda nomlari uchraydigan shoirlarning aksariyati abbosiylar davri va ba’zilar qadimgi davrda yashab ijod etgan. Shuningdek to’plamda avtor noma’lum bir qancha she’rlar ham uchraydi. Ana shu xususiyatlar bu asarni o’zbek va fors-tojik adabiyotidagi bayozlarga ancha yaqinlashtiradi”. Ushbu asarda amal qilingan she’rlarni boblarga bo’lib joylashtirish prinsipi arab shoirlari va tuzuvchilarining bayoz tuzishda qat’iy qoidaga amal qilganini ko’rsatadi.

Demak, arab she’riyatini yozib olishga bo’lgan harakat VIII asrdayoq Hammad ar-Raviy tomonidan boshlab berilgan bo’lsa, uning takomili Abu Tammom faoliyati bilan bog’lanadi. Abu Tammomdan keyingi shoirlar esa bu an’anani davom ettirgani holda uning tuzilishlarida o’zgartirishlar kiritishgan. O’rta Osiyoga bayozchilikning kirib kelishida Ibn Mamotiyning alohida o’rni bo’lgan ekan. Bundan shu xulosaga kelish mumkinki, VIII asrdayoq turli davrlarda yashab o’tgan arab shoirlarining she’rlarni to’plab kitob holida keltirish shakllanib bo’lganligini ko’rish mumkin. Biroq O’rta Osiyoga bayozchilik an’anasini aynan qachon kirib kelgani haqida hozircha aniq bir ma’lumotga ega emasmiz.

Foydalanilgan adabiyotlar

- 1.Ханна аль-Фахури. История арабской литературы. 1 том. Издательство Иностранной Литературы. Москва. 1959. С 37-51
- 2.Осипова К.Т.. «Винные стихи (хамриййат) в арабской классической поэзии VI - IX ВВ.: генезис и эволюция» Москва 2007 С 22
- 3.Ўзбек адабиёти тарихи масалалари. – Тошкент: Фан. 1976, 81 б
- 4.Гибб Х.А. Арабская литература (классический период) Москва: ИВЛ, 1960 С 15;
- 5.https://royallib.com/read/gibb_h/arabskaya_literatura.html#40960 16.03.2024
- 6.Крачковский И.Ю. Избранные произведения, том 2. – Москва: Изд-во АН СССР, 1956 стр 128-138
- 7.Тўхтиев Ш. Ислом манбашунослиги фанидан маърузалар матни. – Тошкент: 42 бет
- 8.Ўзбек адабиёти тарихи масалалари. – Тошкент: Фан. 1976. 82 бет